

Az újra élő lexikon

SZATHMÁRI ISTVÁN, Stilisztikai lexikon.

Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve.

Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004. 250 lap

A Tinta Könyvkiadó „A magyar nyelv kézikönyvei” sorozat VII. darabjaként jelentette meg a „Stilisztikai lexikon”-t, amely alcíme szerint „Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve”. A munka 196 szócikket tárgyal a 7.-től a 250. lapig. A könyvről megfo-

galmazható mondatok értékelő megállapításai elszakíthatatlanok a kiadvány történetének összefüggéseitől. S hogy az olvasó milyen fogalmak magyarázatát milyen szemléltetéssel találja a kötetben, ez az elméleti alaptól függ: a jelen esetben a funkcionális stilisztikától.

A kötetről. – A kiadvány átdolgozott és bővített második kiadás „A magyar stilsztika útja” (1961.) egyik részéből, „A stilsztikai fogalmak lexikona” című fejezetből (417–544). A szerző így nyilatkozik az átdolgozásról: „néhány olyan címszót elhagytam, amely felett eljárt az idő, illetve egynéhány új címszót felvettem, továbbá ugyancsak néhánynak a bemutatásán valamelyest módosítottam. Ennél lényegesebb azonban, hogy megnőveltem az illusztráló példák számát. A felhasználást könnyíti meg továbbá az, hogy a verseket és a prózarészleteket középre, illetve beljebb helyezve tördeltük, és a szöveg zsúfoltságán is enyhítettünk, ilyenformán levegősebb lett az egész lexikon” (6). Az átdolgozás eredményét így értékeli SZATHMÁRI ISTVÁN: „Ennek a lexikonnak feltétlen előnye, hogy gyorsan lehet benne tájékozódni stilsztikai jelenségek, fogalmak kérdésében. A lényegét jelentő meghatározás ugyanis ott található, úgyszintén az illető jelenség rendszere, stílusértéke, felhasználhatósága” (i. h.).

Még egy vonatkozás fontos: „A magyar stilsztika útja” egyik fejezeteként az a grammatikafelfogás szolgált az első kiadás alapjául, amely az „akadémiai nyelvtan” („A mai magyar nyelv rendszere”) két kötetében érvényesült (1961–62.). A két kötet egyik elve szerint a stilsztika nem más, mint a működésben lévő grammatika: teljesen érthető, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN annak a nyelvtani megközelítésnek a megoldásait követte a stilsztikai értékek vizsgálatában is. A nyomdából 1961-ben kikerült, eredeti lexikon a nyelvészeti kutatások tudománytörténetének kordokumentuma is: szintaktikai és szemantikai megoldásaiban hordozza annak a nyelvelméleti kiforrásnak egy-egy részeredményét, amely tendenciákból az egységesülés létrehozta az akadémiai nyelvtant. Valószínűnek tartjuk, hogy olyan mérvű átalakító tevékenységet igényelt volna a mai grammatikaelmélet(ek) érvényesítése ebben a szöveganyagban, hogy az ezzel nélkülözhetetlenül együtt járó munkamennyiséget nem vállalhatta fel sem a szerző, sem a kiadó. Nem is szólva a nyelvhasználati jelenségek tárgyalásában (a grammatikaelmélet megújításával megalapozottan) szükséges átalakításokról. Így például: alanyt kifejezhet *-an/-en* ragos számallapot-határozó: *so-kan, kevesen* (7); de újragondolhatunk a modern jelentéselméletek tükrében egy-egy megállapítást a *Szójelentés, expresszivitás* (219–21), a *Többalakú szavak* (244) címszóban is.

SZATHMÁRI ISTVÁN a funkcionális stilsztika híve, ennek máig ható érvényességét vallja: „az 1961-es kiadás is a funkcionális stilsztika alapján készült, és ez az irányzat ma is él, sokan követik, jóllehet a stilsztika nagyot fejlődött éppen a szövegtan, a szemiotika, a pragmatika, a kognitív szemlélet hatására is” (6). Mit nyert ez a lexikon (és mai olvasója) azzal, hogy anyaga 1961 után 2004-ben is lényegében változatlanul megtartotta elméleti alapját? A legnagyobb nyereség bizonyára az elméleti egység, azaz: a tárgyalt fogalmak kanonikus nyelve koherens rendszert alkot. És vesztett valamit az olvasó? A kötet nyelvelméleti rendszere strukturalista alapokon nyugszik, tehát nem TZVETAN TODOROV, JULIA KRISTEVA, a μ -csoport, a hermeneutika, a dekonstrukció, a poszt-posztmodern újraolvasás gondolatrendszerében mozog, nem vállalja fel a SAUSSURE utáni areferencialitás gondolkodásmódját; s a szemiotikai, a szövegtani, a pragmatikai, a kognitív megközelítés sem hathatta át egészen, következetesen az anyagát. (L. a *Tartalom és forma* címszót: 242.) Bizonyos, hogy a fentebb lehetségesnek tekintett veszteség inkább nyereség, hiszen a koherens elmélet konzisztenciájának megbontása igen jelentős egyensúlyvesztéssel járna együtt.

A szócikkekről. – A legfőbb kérdés az, milyenek a szócikkek. A „Stilsztikai fogalmak magyarázata” alcímű az első két szó értelemszerűen a funkcionális stilsztika terminusait jelenti, de a fentebb már említett grammatika fogalmai is megjelennek a sorban. Megítélés kérdése az is, hogy a *Csoportnyelv, szakszó, műszó, műkifejezés* (23) vagy a *Rétegnyelv; zsargon, argó, szleng* (183) közös szócikket igényel-e; ugyancsak elképzelhető, hogy az *Exmetafora* címszót nem minden szakember tenné bele a lexikonába. Egyetlen lapon olvashatók: *Annomináció, Anticlimax, Antithesis, Antonímia, Antonomázia, Aposiopesis, Apostrophé, Appositio* (13). Számos esetben a címszók

megnevező alakja görögös vagy latin; ez az idegen szóforma a magyaros írásmóddal váltakozik. A görögösek közül például *Chiazmus*, *Katachresis* l. *Képzavar*; *Anticlimax* címszó, a *Climax* azonban a *Fokozás* címszóban tárgyalatik; *Antithesis* l. *Ellentét*; a latinokból: *Dubitatio* l. *Kétkedés*; *Látzólagos képtelenség* (gör. paradoxon); *Praeteritio* l. *Mellőzés*; *Szinekdoché*; *Szóróvidítés* l. *Betűszó* alatt. Bizonyos ugyanakkor, hogy a *Zeugma*, *Enallagé* vagy *Enjambement* nem írható másként. (Az *Áthajlás* magyar terminus a legutóbbit még nem teljes körűen helyettesíti.)

A példáról. – Az alcím második része: „szépirodalmi példákkal szemlélítve”. A szerzői bevezető is kiemelte az újabb példákat, ilyen Vörösmartynak „A vén cigány” című verse, amely egyben bemutató szövegstilisztikai elemzésként is szerepel a *Szöveg* címszóban (235–9). A 65 forrásban (a Károli-bibliafordítás, a népdalok és a népballadák részletein kívül) jelentős számban Petőfi, Arany, Ady és József Attila szövegei szerepelnek másokéi mellett, de a szerző nem feledkezik meg a második vonalbeli Amadé László, Ányos Pál, Édes Gergely, Lisznyai Kálmán egy-egy szövegrészletéről, s a legfrissebbek között megtaláljuk Esterházy Péter, Juhász Ferenc, Parti Nagy Lajos sorait is. A népi írók, azaz Szabó Pál, Veres Péter mondatai, Móricz Zsigmond bekezdései szemmel láthatóan Szathmári Istvánnak kedves gondolatokat tartalmaznak. Néhány példa (köztük a szerző találó megjegyzésével, kiemeléseivel, 177–8):

„Egy ember szaladt a sikátoron, Hódiék felé, a házbeliék hallották, hogy csattan az utcaajtó, valaki dübörögve nyargal a tornácon. Megkocogtatja az ablakot és beszél:

– Itthon van, János bátyám?

– Itthon. Gyere be! – *hallik* bentről a kiáltás, az öregasszony kiáltja ezt, aki éppen fonalat vizsgál.

– Nem megyek. Csak *aztat* akarom mondani, *hogyhát*, Bálint István sógoromat csúnyán megpocsékolták a Pintyék.

– *Házen*, ez az ő baja. Akinek a foga fáj, tartsa rajta a nyelvét – mondotta az öregasszony, és tenyere közt megpenderítette az orsót.” (Szabó Pál: Szakadék)

„Gyere *mán*, *Zoltánkám*, az Isten áldjon meg, igyál meg egy pohár sert. Meghalsz szomjan *ebbe* a *melegbe*.” (Móricz: Úri muri)

Végül gyakran élénkítik, szemléletesebbé teszik az elbeszélést. Például mennyivel többet mond ez a megfogalmazás: „a váróterem előtt *gyúrtuk a munkát*” (Veres Péter), mint az általánosabb: „a váróterem előtt *dolgoztunk*”.

„Azóta aztán megvan a Gyöngy. Ő kutyám is meg barátom is. Hogy hol szerez magának ennivalót, csak az ég *tuggya*. Az a kicsi, amit én adhatok neki, arra jó csak, hogy *a szél el ne fújja*. Honnan is adhatnék neki eleget, mikor én is *kinyalom a tányírt is*. Néha, néha azért zsebbe csúsztatok pár darab kolompírt is a levesemből, s a kenyereimből egy kis részt a számára. Majd ha beljebb *haladunk az időbe*, lesz *zsengés tengeri és tők, és sütőtök, s akkor órá is rávirrad*.” (Sinka István: Kadocsa, merre vagy?)

A szemléltető szövegek sokféleségében olvasható Karinthy Frigyes paródiája, Kolozsvári Grandpierre Emil szlengben fogalmazott novellarészlete, Kossuth nevezetes „megajánlási” országyűlési beszédének egy-két mondata stb. Említsük meg külön is a Bárczi Géza munkáiból vett idézeteket. (SZATHMÁRI ISTVÁNNAK egyik legkedvesebb elődje Bárczi Géza, kismonográfiát is alkotott róla.) Ezt tanúsítja az alábbi részlet a *Tudományos stílus* címszó anyagában (246):

„Természetesen a tudományos stílus sem egyenmű. A tárgynak, a célnak és egyéb körülményeknek megfelelően különbségek mutatkoznak benne. Így például az irodalmi tárgyú értekezésnek a stílusa nagymértékben eltér a nyelvészetétől vagy a matematikáétól. A legszembeötlőbb eltérés a sajátos műszók használatában mutatkozik. Egy mondat magyar nyelvészeti munkából: »Magánhangzók *palatalizációja* a *hangrendi átcsapás* útján elég gyakori a magyarban, mert a hangrendi átcsapás rendszeren *palatális* ← *veláris* irányú.«” (Bárczi: Magyar hangtörténet)

A jól kiválasztott szövegdarabok legalább akkora szerepet játszanak az ilyen természetű munka sikerében, mint a precízen megfogalmazott fogalommagyarázatok. Az itt bemutatott rész-

letek jól példázzák a szerző invencióját: semmiképpen nem szeretné, ha a magyar nemzeti kultúrának ez a népi fogantatású szférája a jelenlegi külsődleges helyzetéből végleg elveszne a felnövekvő nemzedékek érdeklődési köréből.

A könyv olvasóiról. – A kötet ajánlójában ez áll: „A Stilisztikai lexikont haszonnal forgathatják az érettségire készülő diákok, a főiskolák és egyetemek magyar szakos hallgatói, a tanárok és mindenki, akit a stilisztika egy-egy kérdése érdekel.” A munka a megcélzott olvasóközönség minden rétegében megtalálhatja a sikert. Ezt annak köszönheti, hogy a szerzői tehetség, az erudíció a négy évtized alatt sem kopott meg: lexikonja közérthetően és alapos szakmai háttérrel terjeszti a funkcionális stilisztika elveit és gyakorlati elemzési eljárásait.

Ilyen módon ez a stilisztikai könyv a több mint negyven év eltelte után is egyedülálló eredményességgel tanít. Mert SZATHMÁRI ISTVÁN – mindenekelőtt tanár. Igaz, annak pedig egészen rendkívüli példája. Tanár, aki tanulók, hallgatók és tanárok generációit oktatta ízlésre, az irodalmi stílus tiszteletére és megértésére, a kutatói érdeklődés fenntartására, a fegyelmezett elemzésre. Akinek hálás lehet a huszadik század második felének magyar szakos értelmisége, hogy szóban és írásban ötöle tanulhatott tevékenysége és személyes példája alapján.

NAGY L. JÁNOS